

ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНА ДИСТРИБУЦІЯ ФОРМАНТІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСІБ У КОМПЗИТНО-СУФІКСАЛЬНІЙ ДЕРИВАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Поєднання в одному словотвірному акті одночасно суфіксації та основокладання є дієвим способом утворення іменників на позначення осіб у сучасній українській мові. У науковій літературі ці деривати об'єднуються різними термінологічними назвами: складно-суфіксальні іменники [2], композити [1], складні деривати [3]. Ми пропонуємо для номінування підсистеми аналізованих похідних назву «композитно-суфіксальні іменники», оскільки, на нашу думку, термін «складно-суфіксальні» навіть є думку про складні суфікси і не відображає повною мірою специфіку утворення зазначених одиниць. Процес творення композитів відбувається шляхом поглинання морфологічних особливостей твірної бази (мотивувальних основ), її словотвірного значення та значення словотворчого афікса. Ознаки композитно-суфіксальних іменників пов'язані з їхніми словотвірними особливостями. Аналізовані похідні від інших типів номінативних одиниць відмежовує певний набір характеристик: ціліснооформленість компонентів складення; співвіднесеність зі словосполученням; наявність семантики, що не дорівнює сумі значень мотиваторів; непроникність компонентів складення.

Композитно-суфіксальні іменники, об'єднані спільним значенням – назви осіб, є репрезентантами різних лексико-словотвірних значень: назви осіб за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією; найменування

людей за процесуальною ознакою, що вказує на їх поведінку, погляди тощо; назви людей за соціальним станом; найменування за родинними, товариськими і под. стосунками; деривати, які вказують на зовнішні або внутрішні характерні ознаки людини тощо. Систему формантів, що беруть участь у творенні розгляданих дериватів, складають спільнослов'янські, власне українські та запозичені суфіксальні морфеми.

Метою наукової розвідки є характеристика участі суфіксів у реалізації різних лексико-словотвірних значень композитно-суфіксальних іменників-назв осіб. Дослідження функції кожного зі словотвірних суфіксів, що полягає у формуванні конкретної дериваційної семантики, дало змогу встановити непоодинокі факти вираження одного лексико-словотвірного значення за допомогою кількох афіксів. Аналіз фактичного матеріалу, зібраного у процесі дослідження, через призму лексико-словотвірних значень дає підстави твердити, що кожен з формантів, який бере участь у творенні розгляданих іменників, виконує певну притаманну йому функцію (або кілька функцій щодо вираження семантики слова). Крім того, приклади доводять, що одне лексико-словотвірне значення може виражатися різними суфіксами. Розгляд кожного форманта дозволяє простежити зміни (та причини, що їх зумовлюють) у продуктивності й функційно-семантичному навантаженні, а також з'ясувати питання синонімії словотворчих суфіксів. У цілому такий аналіз словотвірних засобів сприяє розгляду в діахронічному та синхронічному аспектах функційно-семантичної дистрибуції суфіксів.

З раннього періоду нової української мови в системі творення композитів зі значенням особи використовувалися суфікси *-ник*, *-к-(а)*, *-ець* (*воскоробник*, *кишковарка*, *виночерпець*), рідше – *-иц-(я)*, *-тель*, *-ач* (*злотокошиця*, *книгохранитель*, *гробокочач*) та інші непродуктивні – *-ок*, *-ух-(а)*, *-к-(о)*, *-л-(о)* та ін. (*красноочок*, *кайфоломицьк*, *семиділуха*, *довгоусько*, *губолепало*).

Назви осіб на *-ник* документуються з к. XVII ст., переважно субстантивно-вербального типу. З середини XIX ст. продуктивність цього типу зростає. Відповідна активність цього форманта у композитно-суфіксальному словотворі іменників-назв осіб пояснюється високою частотністю його застосування у деривації монокореневих іменників-назв осіб за професією, спеціальністю, родом занять. Новий лексико-словотвірний тип назв осіб на *-ник*, які мають у своїй семантиці вказівку на рід занять, погляди людини, за описом її вбрання, документовані джерелами к. XX ст.: *домобудівник* (РУАС 118, СУМ II 364) «робітник, що будує доми»; *залізопрокатник* (РУАС 127, СУМ III 190) «робітник, який обробляє залізо способом прокатування»; *кабелеукладальник* (РУАС 169); *колесопрокатник* (РУАС 188); *котлобудівник* (РУАС 199); *лісозаготівельник* (СУМ IV 524) «той, хто займається заготівлею лісу»; *листопрокатник* (РУАС 216, СУМ IV 493) «спец., фахівець із прокату листового металу»; *льонопрядильник* (РУТС 220); *масловиготівник* (226);

машинобудівник (РУАС 231) (від *будувати машини* та *будівник машин*); *мідеплавильник* (РУАС 231); *механоскладальник*(239) «той, хто займається ремонтом і складанням механізмів»; *обозобудівник* (293); *паровозобудівник* (РУТС 336, СУМ VI 73) «робітник, що працює в галузі паровозобудування»; *коноплепрядильник* (РУТС 341, СУМ IV 262,) «той, хто займається прядінням конопляної пряжі»; *радіоустановник* (РУАС 440); *рейкопрокатник* (РУАС 467, СУМ VIII 491) «фахівець із прокату рейок».

Найменування осіб за зовнішніми чи внутрішніми ознаками творилися в основному за допомогою суфікса *-ець* в усі періоди розвитку української мови: *чужоземець* (СУМ XI 380, РУАС 164), *іноземець*(РУАС 164); *красоумець* (230); *милосердець* (438); *нововірець*(531); *одновірець* (РУАС 299), *єдиновірець* (РУАС 131); *однородець* (559); *простолюдець* (779); *чорноморець* (1076); *царедворець*(1050) «той, хто прислужує при царському дворі»; *чужосторонець* (СУМ XI 380) «розм., людина з чужої сторони, країни». З поч. ХХ ст. їхня активність спадає: *чорносотенець* (СУМ XI 360, РУАС 570) «козак чорної сотні»; *одноплеменець* (СУМ V 637) «той, хто належить з ким-небудь до одного племені, народу».

З к. ХІХ ст. формуються нові лексико-словотвірні типи з формантом *-ець*, не властиві для мови попередніх періодів, зокрема назви військовослужбовців за родом військ, у яких вони служили: *кінногвардієць* (РУАС 200); *білогвардієць* (СУМ I 183, РУАС 49) «військовий, який служив у Білій гвардії»; *червоноармієць* (СУМ XI 298, РУАС 209); *червоногвардієць* (СУМ XI 298, РУАС 209); *червонофлотець* (СУМ XI 299, РУАС 210); *народоволець* (РУАС 104) «службовець угруповання Народна воля» та ін.

Назви осіб на *-иц-(я)* фіксуються з ранніх періодів нової української мови, проте він значно поступався продуктивністю суфіксам *-ник і -ець*, іменуючи в основному осіб жіночої статі за характерними зовнішніми чи внутрішніми ознаками: *сухорєбриця* (СУМ IX 869) «дуже худа людина»; *старшокурсниця* (СУМ IX 667) «та, що навчається на старшому курсі»; *фальшивомонетниця* (СУМ X 557) «та, що виготовляє фальшиві гроші»; *чорнорясниця* (СУМ XI 360) «церк., заст., черниця». Упродовж усіх періодів розвитку нової української мови жіночі відповідники на *-иц-(я)* до аналізованих назв осіб чоловічого роду використовуються головним чином у публіцистичному, епістолярному стилях, уснорозмовному мовленні, мові художніх творів, зрідка – у науковому та офіційно-діловому стилях. З поч. ХХ ст. активність творення таких дериватів спадає, продуктивним стає тип складень із суфіксом *-к-(а)*.

Назви носіїв процесуальної ознаки з формантом *-к-(а)* реєструються з поч. ХІХ ст., пізніше документовані назви осіб – виконавців дії. Більшість таких складень має структуру з домінантним вербальним компонентом: *верхоумка* (СУМ I 337) «зарозуміла, поверхова жінка»; *босоніжка* (СУМ I 222) «босонога дівчина»; *тужноочка* (991) «та, яка має сумні очі»;

чорнобривка (СУМ XI 357) «та, що має чорні брови»; **чорноголовка** (471) «та, що має чорний колір волосся».

Найменшою продуктивністю щодо творення композитних назв осіб характеризуються суфікси *-тель* та *-ач*. За їх допомогою творяться назви осіб лише з опорними вербальними основами, здебільшого – це найменування за функційною чи атрибутивною дією: *векселедержатель* (СУМ I 317) «особа, що володіє векселем»; *заставодержатель* (СУМ III 328, РУАС 142) «той, хто приймає у заставу»; *радіолюбитель* (СУМ VIII 432) «той, хто займається радіотехнікою як любитель».

Отже, іменники-назви осіб, утворені способом складання основ і суфіксацією, зберігаючи значення твірних компонентів, можуть відрізнятися як частотою вживання, сферою використання, так і семантичною структурою. Зіставлення суфіксів через призму лексико-словотвірних значень утворених ними композитів засвідчує, що при всій подібності форманти різняться між собою не лише набором функцій, рівнем продуктивності, а й сполучуваністю з різними типами основ, семантичною орієнтацією при словотворенні, активністю їх використання в тих чи інших значеннях.

Література

1. Городенська К. Г. Синтаксичні засади категорійного словотвору. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту. Серія: Філологія*. 2000. С. 130–136.
2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія: навч. посібник для студентів філол. спец. вищих закладів освіти. Київ: Вища школа, 1999. 208 с.
3. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника: Монографія. Херсон: Айлант, 2005. 336 с.

Список скорочених джерел

РУАС – Російсько-український академічний словник / за ред. А. Кримського, С. Єфремова; підгот. О. Телемко. Київ, 2007. (Електронна версія).

СУМ – Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.